

Laatmiddeleeuwse stedelijke armenzorg in de noordelijke Nederlanden in regionaal vergelijkend perspectief

dr J. (Jeroen) F. Benders

Inleiding

Armenzorg is van alle tijden en om die reden heeft het thema van oudsher op de historische onderzoeksagenda geprikt. Sinds kort staat dit onderwerp weer extra in de belangstelling, in projecten als *Giving in the Golden Age (GiGA)* onder leiding van prof. dr A.F. Heerma van Voss en prof. dr M.H.D. van Leeuwen, 'public services' onder leiding van dr M.P.C. van der Heijden¹ en 'The town as a body social' onder leiding van prof. dr D.E.H. de Boer en prof. dr B.A.M. Ramakers.

Bij de bestudering van de armenzorg in het verleden heeft de nadruk lange tijd gelegen op de instellingen, de gasthuizen voorop, en dan eerst en vooral in de steden. Over gasthuizen op het platteland is nog maar weinig bekend. Ook de kleine, plaatselijke tehuizen voor arme bejaarden hebben veel aandacht gekregen (armhuizen, hofjes). Iedere stad kende naast de armen en gebrekkigen die in gast- en armhuizen verbleven behoeftigen daarbuiten die structureel of incidenteel bijstand nodig hadden, de zogeheten 'thuiszittende armen' (hierna: huisarmen). In zekere zin zijn zij te vergelijken met de huidige 'working poor'. Tegenwoordig liggen de accenten in het onderzoek (opnieuw) op de relatie tussen het publieke en private element, de rol van de kerk en de wereldlijke overheid, de gevers en hun motieven, het maatschappelijke en geleerde discours rond armoede, armen en armenzorg. Er heeft een verbreding van de vragen en thematieken plaatsgevonden en dat maakt sociale zorg als onderzoeksobject alleen maar interessanter.

In deze paper gaat het mij om een regionale vergelijking van de armenzorg, specifiek de huisarmenzorg, in de noordelijke Nederlanden op het grensvlak van Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. In 1984 zette de mediëviste J.A. Kossmann-Putto als eerste de armenzorg in Holland en de Oost-Nederlandse gewesten tegenover elkaar, overigens onder de nadrukkelijke vermelding dat de stand van het onderzoek slechts voorlopige observaties en verklaringen toeliet.² Kossmann-Putto concludeerde dat waar in Holland globaal gesproken arm- of H.

¹ M. van der Heijden e.a. red., *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009).

² J.A. Kossmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg in de Middeleeuwen: verschillen tussen oost en west', *Overijsselse Historische Bijdragen* 100 (1985) 7-23; herdrukt in idem, *Over middeleeuwse geschiedenis. Elf opstellen* (Utrecht 2009) 85-101.

Geestmeesters de zorg van de kerkmeesters voor de huisarmen overnamen, dat in Oost-Nederland door broederschappen-‘nieuwe-stijl’ of memories werd gedaan. Anders dan al langer bestaande religieuze genootschappen gingen die uitdelingen verzorgen. Men koos in ‘het oosten’ dus voor een andere oplossing dan in ‘het westen’, waar broederschappen met een brede charitatieve functie niet voorkwamen. Afwijkend van wat in Holland gangbaar was, ondersteunden stadsbesturen in Overijssel en Gelre zelf armen, maar ook vondelingen, wezen en geestelijk in het ongerede geraakten met publieke gelden. Ook op het financieel-economische vlak bestond onderscheid tussen West- en Oost-Nederland. In Holland kregen de oude gasthuizen niet zelden inkomsten toegewezen uit oorspronkelijk koninklijke hoogheidsrechten als het heffen van markttol, kraangeld en ijkgeld, die in handen van de graaf waren gekomen. Daarnaast inden de gasthuizen renten – in geld, niet in natura. Hun inkomstenstructuur week daarmee zeer af van de dikwijls op grondbezit en naturarenten (rogge, boter) gefundeerde oude gasthuizen in de oostelijke gewesten. Naarmate de agrarische vermogensbasis van de oostelijke gasthuizen onder druk kwam te staan in de (late) 15de en 16de eeuw, namen deze instellingen steeds meer zogeheten kostkopers op en minder zieken. Feitelijk veranderden de gasthuizen daardoor geleidelijk in bejaardentehuizen. In Holland en Zeeland speelde het fenomeen van de rijke kostkopers veel minder een rol.

De verklaring voor de regionale variatie in de sociale zorg zocht Kossmann-Putto in de houding van stadsbesturen, wier bewegingsvrijheid op dit terrein bepaald werd door de mate van afhankelijkheid van de landsheer. De graaf van Holland of diens functionarissen bemoeiden zich tot diep in de 15de eeuw met de oprichting van gasthuizen, de opstelling van reglementen en de benoeming van kerk-, gasthuis- en armmeesters. In het oosten (en in Friesland) hadden stedelijke overheden geen last van bisschoppelijke (Oversticht) of grafelijk/hertogelijke (Gelre) inmenging in het bestuur en beheer van sociale instellingen.

Bij mijn onderzoek binnen het kader van het project 'The town as a body social' rees de vraag of broederschappen-‘nieuwe-stijl’ dan wel memories daadwerkelijk zo’n centrale en exclusieve rol in de huisarmenzorg in Oost-Nederland vervulden als Kossmann-Putto schetste. Voor het toetsen van haar bevindingen voer ik vier casus uit Noord- en Oost-Nederland op: Groningen, Deventer, Zutphen en Arnhem. Daarmee zijn steden uit twee verschillende politieke eenheden vertegenwoordigd, namelijk het Oversticht van Utrecht waar tot 1528 de bisschop van Utrecht landsheer was, en het graafschap, sinds 1339 hertogdom Gelre, dat in 1543 in het Habsburgse rijk opging. Bovendien betrekken we met Groningen een

representant van de Friese streken in het beeld. Voorts waren dit steden met centrale functies voor grotere gebieden op het bestuurlijk-gerechtelijke en economische vlak.

Een systematisch regionaal-vergelijkend onderzoek kan alleen maar plaatsvinden op basis van een veelheid aan lokale studies. Het spreekt echter vanzelf dat de historiografie per stad zeer verschilt. Methodisch exemplarisch is het onderzoek van de mediëvisten W.P. Blockmans en W. Prevenier uit 1974 naar de armenzorg in 's-Hertogenbosch in de periode 1435-1535.³ De auteurs evalueerden achtereenvolgens demografische variabelen, de economische en sociale structuur en conjunctuur en ten slotte de instellingen van weldadigheid en de steun die zij konden verlenen. Deze methode is ten onrechte in de vergetelheid geraakt. Het zal ermee te maken hebben dat zij bijzonder arbeidsintensief is en een uitgebreide bronnenoverlevering op vele terreinen vereist.

Omdat de zorg voor huisarmen vanzelfsprekend in de context van het geheel aan sociale voorzieningen past, schets ik in de nu volgende casus steeds kort dat kader. Bovendien ga ik waar mogelijk in op de 'bedelingscapaciteit' van instellingen of sectoren in de stedelijke armenzorg.

Casus 1: Zutphen

Zutphen telde in de late Middeleeuwen twee gasthuizen (gesticht circa 1350 en circa 1440), een loket voor de huisarmen (1320), een leprozerie (1380) en zes armenhuisjes (vanaf 1379). Tezamen boden de gasthuizen, armhuizen of 'vrijwoningen' en de gespecialiseerde ziekenhuizen in Zutphen rond 1500 onderdak en hulp aan honderd à honderdvijftig personen of tussen 2,5 en 4% van de stadsbevolking van circa vierduizend zielen.⁴ De stad beschikte over een breed scala aan armenvoorzieningen, zeker in vergelijking met plaatsen van dezelfde omvang.⁵ Opmerkelijk in Zutphen is de belangrijke rol die de kerk in de armenzorg had: zij hield het toezicht op één van de twee gasthuizen en op alle particuliere armhuizen.

³ W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Openbare armenzorg te 's Hertogenbosch tijdens een groeifase, 1435-1535', *Annalen van de Belgische Vereniging voor hospitaalgeschiedenis / Annales de la Société Belge d'histoire des hôpitaux* 12 (1974) 21-78.

⁴ Een goed overzicht van liefdadigheidsinstellingen in Zutphen gaf J. Gimberg, 'Armenzorg te Zutphen in de Middeleeuwen', *Bijdragen en mededeelingen 'Gelre'* 20 (1917) 106-138. Voor de kartering van (een deel van) de charitatieve infrastructuur van Zutphen: M.M. Doornink-Hoogenraad en Th. Rothfus, *Historische stedenatlas van Nederland. 3. Zutphen* (Delft 1983). Voor het inwonertal van Zutphen rond 1500: R. van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 6 (1350-1550) (Hilversum 1987) 149 (tabel 6) en 273 (tabel 26).

⁵ Aldus R. van Schaik, 'Zutphens geschiedenis: van de elfde tot het einde van de zestiende eeuw', in: W.Th.M. Frijhoff e.a. red., *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989) 48-83, aldaar 70.

Begin 1320 gaf de Zutphense kanunnik Borre (achternaam onbekend) zijn tuin en bebouwd perceel als schenking na dode aan de armen, zwakken en zieken.⁶ De uitvaardigers van Borres testament, richter en schepenen van Zutphen, spreken over “nostri pauperes qui vulgariter dicuntur huysarmen” oftewel ‘onze armen, die gemeenlijk ‘huisarmen’ genoemd worden’. Hoewel Borre waarschijnlijk de bedoeling had armen in het huis te laten wonen, blijkt uit de bronnen niet dat dit het geval was. Het bestuur en beheer droeg Borre over aan de schepenen; bestaande en toekomstige inkomsten van de huisarmen zouden zij aan dit huis verbinden. De basis van het Bornhof, zoals deze instelling ging heten, werd gevormd door bezittingen en inkomsten die hoofdzakelijk in de 14de eeuw verworven waren. Ze bestonden uit grond (een negental boerderijen in dorpen en gehuchten nabij Zutphen), jaarrenten, enige tientallen tienden van percelen in Zutphen en enkele tienden. Dit alles leverde zowel producten als geld op. Hierbij kwamen nog de bedragen en/of goederen die kostkopers inbrachten. Door een venster ontvingen de armen hun aalmoezen: voedsel en bier, laken, linnen, schoenen, en op bepaalde dagen ook wijn. Brood en bier produceerde het Bornhof zelf. De rekeningen, registers en oorkonden van deze instelling bevatten geen concrete gegevens over het aantal huisarmen in Zutphen op enig moment. Toch is er via nauwgezette analyse van de rekeningen wel iets over te zeggen, zoals de navolgende tabel laat zien.

Geschat aantal met lakense stof bedeelde huisarmen, Bornhof Zutphen, boekjaren 1390-1416

<i>jaar</i>	<i>aantal</i>	<i>jaar</i>	<i>aantal</i>
1390	53	1407	228
1397	140	1408	228
1398	137	1409	228
1402	210	1410	228
1403	210	1411	245
1404	210	1412	263
1405	210	1415	280
1406	228	1416	298

Het inwonertal van Zutphen bedroeg in 1412 circa drieduizend.⁷ De door het Bornhof met laken bedeelde maakten toen plusminus 9% van de bevolking uit.

⁶ E. Harenberg, *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326. Zevende aflevering*. RGP (Den Haag 1996) nr. 1320.02.22 (“in verum testamentum et puram elemosinam in usus pauperum Christi, debilium et infirmorum”).

⁷ Dit bevolkingscijfer is bepaald op grond van de vermelding in de stadsrekening van dat jaar van de deelname van een stadsleger van 500 man en 28 ‘lansen’ (glaviën) aan een veldtocht; R. Wartena, *Stadsrekeningen van*

Apart te vermelden is de Sint Anthonius Grote Broederschap in de Sint Walburgkerk. Vanaf haar stichting in 1451 reikte zij elke zondag vanuit het venster van haar preuvingenhuisje aan de Sint Walburgkerk brood en boter op houten schotels uit aan de armen die dit het meest nodig hadden. Bedelaars, landlopers en door het Bornhof bedeelde huisarmen waren van deze spindingen uitgesloten.⁸ Na de verwoesting en ontvolking van Zutphen in de jaren 1583-1591 bouwde de broederschap haar financiële positie geleidelijk weer op.

De spil in de Zutphense armenzorg op het eind van de 16de eeuw was de kerkvoogdij van Sint Walburg.⁹ Haar charitatieve arbeid was zeer breed van opzet. Krachtens de stichtingsbrieven moesten de kerkmeesters ook diverse particuliere instellingen bestieren. Dankzij vertrouwelingen en tips, doorgaans van naaste burens, wisten de kerkmeesters waar nood heerste. Naar het schijnt verleenden de kerkmeesters bij deze 'aanmeldingen' onvoorwaardelijk hulp in de vorm van schoeisel, kleding en brandstof. Daarnaast ging hun aandacht uit naar vakopleidingen. Ook in schrijnende gevallen van arbeidsongeschiktheid deden de kerkmeesters een duit in het zakje. De giften van de kerkgangsters lieten in 1570 zozeer te wensen over, dat een der kerkmeesters uit arren moede op Paasdag zelf een bedragje doneerde. "Ick haep et sall beter warden", verzucht hij in zijn rekening. Behalve de kerk ondersteunde ook het Zutphense stadsbestuur individuen.¹⁰

Zutphen heeft enorm te lijden gehad in de eerste decennia van de Opstand. In 1591, bij de overgang naar de Staatse kant, lag de stad grotendeels in puin. De weinige overgebleven bewoners waren verarmd. In het begin van de 17de eeuw teisterden bovendien diverse epidemieën de stad.¹¹ In 1617 werd een nieuw pesthuis gebouwd en in 1625 fuseerden de twee gasthuizen tot het Arme of Diaconieweeshuis. De boekhouding bleef echter tot in de 19de eeuw gescheiden. De Anthonius Grote broederschap bleef voortbestaan en uitdelingen doen, maar de jaarlijkse gezamenlijke bijeenkomst van de leden vond na 1591 nog maar zelden plaats. Dit is op te vatten als een versobering.

Zutphen 1364-1445/46. Deel I (Zutphen 1977) 215. Een 'lans' heb ik als een eenheid van zes man en elke man als representant van een huis van 4,5 bewoners beschouwd.

⁸ R. Wartena, *Sint Anthony Groote Broederschap Zutphen 1451-1976* (Zutphen 1976) 27-28; idem, *Inventaris van het archief van de Sint Anthony Groote Broederschap 1451-1934* (Zutphen 1976) 5.

⁹ Voor deze en de volgende alinea: www.regionaalarchiefzutphen.nl, kerkmeestersrekeningen 1570, 1575, 1579 (transcripties van S. Galema, R. Gresnigt en M. Kooij-Van der Leur).

¹⁰ Zie www.regionaalarchiefzutphen.nl, stadsrekeningen jaren 1590-1605 (transcripties van S. Galema, R. Gresnigt en M. Kooij-Van der Leur).

¹¹ J. van der Kluit, *Ziek zijn in Zutphen 1268 tot 1900* (z.p. 1997) 54-63.

Casus 2: Arnhem

In de late Middeleeuwen beschikte Arnhem over drie gasthuizen (achtereenvolgens gesticht vóór 1246, in 1352 en in 1407) en een leprozerie (begin 15de eeuw).¹² Sinds het tweede kwart van de 15de eeuw functioneerde ook een aalmoezenhuis in het hertogelijke hof ter plaatse. Vermogende burgers richtten in de 16de en 17de eeuw bij elkaar een zestal tehuizen voor arme weduwen op. Naar verhouding kende Arnhem weinig van dergelijke armhuisjes. Daarentegen waren er relatief veel liefdadige broedersschappen. Daaronder een Zielbroederschap in de Grote Kerk, die sinds het tweede kwart van de 15de eeuw tot haar opheffing in 1590 elke maandag na afloop van de zielmissen uitdelingen aan de huisarmen verzorgde, en een broederschap die al aan het begin van de 16de eeuw de wezenzorg voor haar rekening nam – een uitzonderlijk verschijnsel in de noordelijke Nederlanden.

De Arnhemse zorg voor de huisarmen kende een bijzonder aspect: jaarlijks kreeg deze groep van stadswegen een uitkering in lakense stof. Waarneembaar gebeurde dit vanaf halverwege de 14de eeuw, ruimschoots vóór de oprichting van de Zielbroederschap. Sinds 1410 is er genoeg informatie voorhanden om aantallen bededen te berekenen. Eind 15de eeuw droogt deze informatie op. Door een particuliere schenking in 1425 kwam extra geld voor de jaarlijkse lakenuitdeling beschikbaar. De curve liep toen al enkele jaren achtereen op. Het was ook een privépersoon die de laatste paar lakenspindingen van stadswegen financierde, in de (boek)jaren 1485-1486. Vermoedelijk is de Arnhemse stadslakenspinding oorspronkelijk een particulier initiatief geweest, waarvan de uitvoering bij het stadsbestuur berustte. Een vorm van privaat-publieke samenwerking dus. Rond het midden van de 15de eeuw tekenen zich in de lakenuitdelingen diverse sprongen van jaar op jaar af, hetgeen suggereert dat sommige arme gezinnen of alleenstaanden voortdurend op de grens van hulpbehoefte verkeerden. Kennelijk kon de stad direct op dergelijke fluctuaties inspringen.

Tegen het eind van de 15de eeuw herbergde Arnhem een kleine drieduizend bewoners. De stedelijke economie zat toen in een dal, zoals uit diverse indicatoren – in het bijzonder cijfers van accijnsverpachtingen – af te leiden is. Tellen we de met laken bededen en de (geschatte) instellingsbevolking bij elkaar op, dan blijkt destijds circa 10% van de Arnhemmers een beroep op institutionele bijstand gedaan te hebben. De eerste categorie alleen was goed voor zo'n 6%. Het is in Arnhem mogelijk dit getal te vergelijken met het toenmalige aandeel fiscale paupers, belastingplichtigen die onder de laagste aanslag bleven.

¹² J.F. Benders en R.A.A. Bosch, 'Samenleving en economie circa 1300-1550', in: F. Keverling Buisman e.a. red., *Arnhem tot 1700* (Utrecht 2008) 156-187.

Dat bedroeg liefst circa de helft van alle genoteerden oftewel ongeveer driehonderd huishoudens! We mogen aannemen dat in deze groep degenen te vinden zijn die laken uitgedeeld kregen. Gegeven een gemiddelde van grosso modo 150 met laken bedeeden tijdens de 15de eeuw deed om en nabij 10% van de fiscale armen een beroep op deze vorm van huisarmenzorg. Hier hebben we het onderste armoedeselement voor ons.

De organisatie van de sociale zorg in Arnhem veranderde vanaf de overgang naar de gereformeerde religie in 1579.¹³ Het stadsbestuur stelde in 1581 en nadien in 1636 een nieuw reglement voor het Sint Catharinagasthuis vast. Net als daar, werd ook bij andere instellingen de toegang tot zorg of de beste zorg voor gereformeerde burgers gereserveerd. Het in 1583 opgerichte Burgerweeshuis kreeg alle inkomsten uit de eigendommen van de opgeheven devotionele broederschappen toegewezen, in 1590 ook die van de Zielbroederschap.

Casus 3: Deventer

Het H. Geestgasthuis, gesticht in de vroege 13de eeuw, bleef een paar eeuwen lang de enige publieke armeninstelling in Deventer. Aanvankelijk hielden zowel de kerk als de stadsoverheid toezicht op dit gasthuis, maar al vóór 1300 lijkt de stad de overhand te hebben gekregen.¹⁴ Het dagelijkse beheer was in handen van aan het gasthuis verbonden priesters. Naast de verzorging van zo'n honderd zieken en armen binnen de muren (plus circa 35 proveniers¹⁵), gaf het H. Geestgasthuis ook wekelijks geld aan behoeftigen in de stad, aan huisarmen dus. In de jaren 1560 ging het om gemiddeld ongeveer vijftig gezinnen per week, met als uitschieter circa zeventig huishoudens in 1565.¹⁶ Sinds de vroege 15de eeuw bestond er in Deventer een organisatie voor de huisarmen, die echter merkwaardig genoeg tot de late 16de eeuw amper schriftelijke sporen heeft nagelaten.¹⁷ Tussen medio 14de en eind 15de eeuw

¹³ P.M.M. Klep, 'De economische en sociale ontwikkeling 1550-1700', in: F. Keverling Buisman e.a. red., *Arnhem tot 1700* (Utrecht 2008) 188-221, aldaar 215-220.

¹⁴ J.F. Benders, *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw* (handelseditie; Kampen 2004) 77-78.

¹⁵ C.M. Hogenstijn, *De Verenigde gestichten. Geschiedenis van Deventer gasthuizen en hun landerijen* (Deventer 1988) 32 – n.b.: het aantal proveniers naar een 17de-eeuwse opgave en dus mogelijk te hoog voor de late Middeleeuwen. Toen in 1572 150 zieken onderdak moesten, ging dat de capaciteit van het gasthuis ver te boven.

¹⁶ A. André, *Het Heilige Geest gasthuis te Deventer tot het jaar 1600. Ontwikkeling en samenstelling van het vermogen en het inkomen uit het vermogen in het licht van de sociaal-ekonomische geschiedenis van Deventer* (2 dln.; scriptie z.p. 1983) XI bijlage 2.B. In 1578 telde de stad naar schatting zo'n acht- à tienduizend bewoners; P. Holthuis, *Frontierstad bij het scheiden van de markt. Deventer: militair, demografisch, economisch, 1578-1648* (z.p. 1993) 123 noot 24.

¹⁷ De vroegste vermelding dateert van circa 1426; Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek (SAB), Rechterlijk Archief, inv. nr. 5a ('clageboek'), p. 5 (provisor van de huisarmen). Een perkamenten blad met afschriften van oorkonden uit 1437 en 1441 is in de inventaris van het Middeleeuws Archief omschreven als 'Blad uit het cartularium van de Huisarmenstaat'; SAB, Middeleeuws Archief (MA), inv. nr. 318-6. Deze toeschrijving is onzeker.

richtten particulieren een tiental armhuizen op. Voor een aantal daarvan stond het statuut van het H. Geestgasthuis model.¹⁸ Tijdens de 16de eeuw is nog een zestal armhuizen ingericht, merendeels in de eerste helft. Circa 1525 verbleven in dergelijke huizen en hofjes zo'n 150 personen, in het bijzonder vrouwen. Enkele van de circa dertig(!) religieuze broederschappen in Deventer hielden er in de 16de eeuw eigen armhuizen op na.

De stadsoverheid trad in graanschaarstejaren regulerend op. In 1481, "quo tempore magna fuit frumenti caritas", liet ze de zolders in de stad inspecteren op graanvoorraden. Datzelfde jaar verplichtte zij de religieuze broederschappen geld bij te dragen voor het onderhoud van de huisarmen. Een vergelijkbaar patroon deed zich voor in de duurtejaren 1492-1493 en 1522.¹⁹

Rond 1580 werd de armenzorg in Deventer gereorganiseerd.²⁰ Het zojuist geïnstalleerde calvinistische stadsbestuur wilde de armenzorg 'dekatholiseren' en zag de ondersteuning van zowel gasthuizen als huisarmen als taak van de burgerlijke overheid. Ongeveer gelijktijdig meldden zich twee textielondernemers met plannen voor disciplineren van 'losgeslagen' jeugd door middel van arbeid. Het stadsbestuur omarmde dit idee. Halverwege 1581 werd de 'Almissers Ordeninge' ingevoerd, een uitgebreide regeling omtrent de huisarmen, gast- en armhuizen, het bedelen, de registratie en controle van armen, en vakopleidingen voor de jeugd. Ten dele was de verordening een reactie op de buitengewone omstandigheden. In het bijzonder waren er vele jongeren die door de oorlog buiten elk gezinsverband leefden. Omdat de beide textielondernemers al snel overleden en deze tak van nijverheid niet verder van de grond kwam, leed het werkgelegenheidsplan schipbreuk.

Deventer werd voor een efficiënte bedeling van de huisarmen in tweeën gedeeld. De magistraat koos de provisoren in het nieuwe stelsel en controleerde hun rekeningen. De opbrengsten van de armenfondsen van de Sint Lebuinuskkerk en op twee na alle broederschappen werden onder het beheer van de huisarmenprovisoren gebracht. De stadskloosters leverden maandelijks een hoeveelheid rogge, de kerkmeesters van de beide stadsparochiekerken een maandelijks toelage en de Bergenvaarders (de schippers en kooplieden die op Bergen in Noorwegen handelden) een deel van de lading van elk uitgaand schip. De provisoren regelden huis aan huis collectes en geldinzamelingen in de kerken,

¹⁸ Hierop is gewezen door O. Nübel, *Mittelalterliche Beginen- und Sozialsiedlungen in den Niederlanden. Ein Beitrag zur Vorgeschichte der Fuggerei* (Tübingen 1970) 209-215.

¹⁹ SAB, Aanvulling Collectie Handschriften, Concordatenboek, onder de jaren 1481 en 1522; J. De Hullu, *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijssel. Deel I. Deventer (1522-1546)* (Deventer 1899) 58.

²⁰ Voor deze en de volgende twee alinea's: J.-M. van Vondelen en A. Vermeulen, *"De Almissers Ordeninge der stadt Deventer". Een onderzoek naar de achtergrond, inhoud en werking van de regeling op de armenzorg in Deventer, 1578-1587* (bijvakscriptie, KU Nijmegen 1985).

alsook offerblokken in de kerken, munt en waag. Bruidsparen, nieuwe burgers, erflaters en gestraften die strafverkortung kregen moesten de armen bedenken; de magistraat moest zijn eigen maaltijden versoberen en een deel van de opbengst uit boetes en zoengelden ging naar de armen. Was dit geheel aan maatregelen ontoereikend, dan konden de provisors armen toestaan bij rijkere ingezetenen een maaltijd te halen. In uiterste nood mochten provisors armen toestaan huis aan huis te bedelen. De 'Almissers Ordeninge' maakte dus de voorheen schimmige huisarmenorganisatie tot de uitvoerende instantie van de armenzorg-nieuwe-stijl.

De praktijk is af te lezen uit de rekeningen van de huisarmenprovisoren, die vanaf 1582 voorhanden zijn. In dat jaar werden de namen van bedelaars van buiten de stad op schrift gesteld met het doel ze te verwijderen, zodat de Deventer armen niet tekort zouden komen. Herbergiers moesten vreemdelingen aanmelden. Dezelfde maatregelen had de stad in 1535 getroffen. Een rampjaar was 1585: er werden toen ten minste twee algemene bedeldagen ingesteld en collectes aan de kerkdeuren gehouden. Het stadsbestuur stelde rogge uit de stadsvoorraad ter beschikking van de armen. De voogd van 1586 begint zijn rekening met een citaat uit Marcus (14:7): "Wandtt die armenn hebt ghi altyt mitt u end wanneer ghij wiltt kont ghi dienn goett doenn. Maer mij en sult ghi altyt nielt hebbenn". In dat en de volgende paar jaar registreerden de voogden de armen in de rekeningen per straat bij name, met aantekening van de omvang van de aalmoes en de duur van de bedeling. Na een bedelingsperiode van dertien weken bekeken de voogden of verlenging van de ondersteuning nodig was. Opvallend is de hulp aan (gezinnen met) kleine kinderen, in de vorm van geld en kleding.

In 1587 vond in Deventer wederom een wisseling van de religieuze en politieke wacht plaats en werd de magistraat van protestanten gezuiverd. Na weer een belegering ging de stad vier jaar later definitief naar de Staatse zijde over. De Deventer broederschappen hielden toen, in 1591, op te bestaan en daarmee eindigde ook hun liefdadigheidswerk. Wat de gasthuizen betreft: tot 1622 konden niet-gereformeerden het provisorambt bekleden.²¹ De zeven particuliere armhuizen die er in 1591 waren gingen merendeels op de oude voet door; twee kwamen aan de stad. Het stadsrecht van 1642 greep terug op een aanzet die het katholieke stadsbestuur in 1578 had gedaan tot de invoering van een standaard bestuursmodel voor weldadige instellingen. Sinds 1642 namen krachtens dit model twee provisors uit de gezworen meente het dagelijkse beheer waar en berustte het toezicht bij twee overprovisoren uit de magistraat.

²¹ Hogenstijn, *Verenigde gestichten*, 65.

Casus 4: stad Groningen

In de late 16de eeuw telde de stad Groningen dertien voorzieningen voor armen, zieken en bejaarden (proveniers). Acht voorzieningen waren stichtingen van vooraanstaande families uit de stad. In de 17de eeuw, merendeels in de eerste helft, volgden nog dertien door particulieren gestichte armhuizen of 'hofjes'. Rond 1600 was de capaciteit van de particuliere stichtingen op zo'n 125 personen te stellen, dat is nog geen 1% van de stadsbevolking toentertijd.²² Numeriek was het particuliere initiatief er dus van weinig belang.

Het toezicht op het in de 13de eeuw gestichte H. Geestgasthuis berustte sinds de late 14de eeuw bij het stadsbestuur. De burgemeesters kozen de vier voogden en zwoeren hen in.²³ De voogden legden over hun beheer verantwoording af aan het stadsbestuur als oppervoogd. Onder de voogden stond de provisor. Aanvankelijk behield de kerk invloed op de dagelijkse gang van zaken, doordat de rectoren van de twee stadskerken de provisor aanstelden. Na het midden van de 15de eeuw echter raakte ook de begeving van dit ambt in handen van het stadsbestuur. In de stadsparochie van de Sint Nicolaas- of Akerk stond sinds 1342 een eigen gasthuis.²⁴ Pastoors van de Akerk voerden er het bewind. Een dergelijke exclusief kerkelijke beheersstructuur was in de stad-Groninger armenzorgverhoudingen uitzonderlijk. Pas in 1606 werd van overheidswege een voogd aangesteld.²⁵

In 1437 kwam het in Groningen tot de oprichting van een broederschap die zich speciaal op de zorg voor de huisarmen richtte.²⁶ Opmerkelijk is de nadruk die in de statuten gelegd wordt op daadwerkelijke hulp in plaats van goede bedoelingen alleen. Het lijkt erop dat dit niet zozeer op te vatten is als een gemeenplaats, maar als een reactie op eerdere, mislukte initiatieven voor de thuiszittenden. Het stadsbestuur, als uitvaardiger van de statuten, liet weten dat het het algemeen belang niet alleen op het tijdelijke, vergankelijke vlak wilde bevorderen, maar ook het 'orbaer' dat tot eer van God, Zijn moeder en al Zijn heiligen strekte en tot troost van de armen in de stad kon dienen. De armen moesten vóór anderen beschermd

²² I.B.M. Matthey, 'Op fiscaal kompas. Een bijdrage tot de economische geschiedenis van het gewest Groningen in de 17e en 18e eeuw, met toespitsingen op de dorpen in de huidige gemeente Stedum', in: idem e.a. red., *Westeremden, het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen 1975) 195-360, aldaar 251 berekende een inwonertal van minimaal circa 16.600 in 1606.

²³ A. Telting, *Stadboek van Groningen*. Werken der Vereeniging Oud Vaderlandsch Recht, eerste reeks 9 ('s-Gravenhage 1886) 2 § IV. Voor deze alinea verder: C. Bruining, 'Aanteekeningen uit de geschiedenis van het Heilige Geestgasthuis', *Groningsche Volksalmanak* (hierna: GVA) (1912) 1-34, aldaar 8 e.v.; A.T. Schuitema Meijer, *De kerkgebouwen en andere kerkelijke goederen in de stad Groningen; historisch-juridisch onderzoek* (Groningen 1950) 22-24, 52.

²⁴ P.J. Blok e.a., *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe. Deel I* (Groningen 1895/1896) nrs. 370-371.

²⁵ R. van Roijen, 'De Armhuissitten broederschap en het gasthuis in de Akerkstraat', GVA (1928) 212-244, aldaar 227-228.

²⁶ Voor het navolgende Van Roijen, 'Armhuissitten broederschap'; de stichtingsbrief, naar een afschrift uit de vroege 17de eeuw, als bijlage A op pp. 236-239.

en geholpen worden “omme de liefde Christi em daerinne volgende”. Het stadsbestuur koos en beëdigde jaarlijks de procuratoren van de huisarmenbroederschap en verleende hun het privilege om schulden, renten en pachten naar stadsrecht in te vorderen. Binnen een maand na de jaarlijkse bestuursoverdracht moesten de oude procuratoren ten overstaan van de nieuwe rekenschap van inkomsten en uitgaven afleggen in tegenwoordigheid van de burgemeesters. De inkomsten dienden in hun geheel besteed te worden, overdracht van een kastegoed was verboden.

Tot circa 1600 vervulde de broederschap van de huisarmen haar taak op de oude voet. Zij beschikte over een eigen opslagplaats voor graan, het ‘roggehuis’, en over een afzonderlijk ‘geefhuis’, een loket voor de uitdelingen die elke zondag plaatsvonden. Halverwege de 16de eeuw waren hiervoor armenpenningen of -loodjes in zwang, in de bronnen ‘tekens’ genoemd. Gedurende de 16de eeuw veranderde de aard van de hulp die de broederschap gaf van karakter. Zij ging er toe over kleine groepjes armen op verschillende lokaties onderdak te brengen. Deze woningen lagen achteraf, in kleine stegen (‘gangen’). In 1595 en in de 17de eeuw zouden verschillende particuliere armhuizen in het inmiddels opgerichte Armhuuszittengasthuis opgaan.

De stadsoverheid van Groningen hield al in de late Middeleeuwen als oppervoogd toezicht op nagenoeg alle armenzorgvoorzieningen. Het instrument bij uitstek voor dat toezicht was de controle van de boekhouding. Burgemeesters en raad zelf omschreven de constellatie in 1566 aldus: “soe wij upperste voegeden, upseherers und besorgers der armen ghueder alhijr van godt und recht verordent”.²⁷ Deze twee colleges moesten gekend worden in kwesties van verkoop van bezit van armeninstellingen en de aanneming van proveniers. Ook de toekenning van armenpenningen liep via de stadsoverheid.²⁸

Het Groninger stadsbestuur vervulde ook een beperkte directe rol in het armenwezen. Een fraai voorbeeld daarvan stamt uit 1557. In dat jaar deed zich in de noordelijke Nederlanden een roggetekort voor. De stad Groningen nam maatregelen om de graan- en daarmee broodprijs te beheersen. De poortwachters kregen extra uitbetaald om erop toe te zien dat er geen graan de stad uitgesmokkeld werd. Ook de vier ‘hoornwachters’ kregen een toeslag “um die grote duijrte ende besuarijnge der armen borgeren bij dese duijre tijdt”. Hun rol blijft onvermeld. Naast deze pogingen de graanvoorraad binnen de muren op peil te houden bewandelde het stadsbestuur nog een andere weg. Het betaalde twee ambachtslieden

²⁷ [Feith], ‘Oppervoogdij’, 151 nr. 2 (d.d. 14 augustus).

²⁸ W.J. Formsma en R. van Roijen, *Diarium van Egbert Alting 1553-1594*. RGP, Grote Serie 111 (’s-Gravenhage 1964) 852 (d.d. 7.7.1592).

voor het vervaardigen van zestien bussen en de bijbehorende sleutels, die aan kettingen in geselecteerde herbergen opgehangen werden. Hierin kon de bevolking geld voor arme stadgenoten deponeren.²⁹

De organisatiestructuur van de Groninger armenzorg tegen het eind van de 16de eeuw is onduidelijk, in het bijzonder de verhouding tussen de overheid en de kerk.³⁰ Het lijkt erop dat na de Reductie, de definitieve 'terugvoering' in het Staatse kamp in 1594, de gereformeerde diaconie deels de plaats van de Armhuissittenbroederschap innam. Hoewel die broederschap zich – zoals gezegd – ging toeleggen op de verzorging van proveniers, bleef zij uitdelingen doen, ook nog nadat zij aan het begin van de 17de eeuw haar graanpakhuis en brouwketel verkocht had.

De rol van het stadsbestuur is tegen het einde van de 16de eeuw niet uit te vlakken. Zieke en gewonde soldaten legden zwaar beslag op de bestaande sociale voorzieningen.³¹ Al deze oorlogsslachtoffers kwamen voor rekening van de burgers. De stadsoverheid liet weten dat dit een onhoudbare toestand was die niet te lang moest duren "dan overmits bij den gemenen borgeren die armuet groet iss". Uit de zomer van 1597 stamt de – voor Groningen uitzonderlijke – opgave dat er meer dan drieduizend armen waren, bij benadering 15 à 18% van de toenmalige stadsbevolking van zo'n 17.000 mensen.³² Het stadsbestuur vaardigde begin 1596 een verordening uit volgens welke elke bedelaar zijn of haar naam, leeftijd en woonplaats moest opgeven bij de diakenen en armenopzieners. Bedelaars moesten een teken dragen en mochten alleen op bepaalde dagen en plaatsen hun hand ophouden. De poortwachters dienden bedelaars van buiten te weren, tenzij de diakenen in individuele gevallen anders bepaalden. Met wijzigingen en uitbreidingen kwam uit deze en andere bepalingen de in 1610 door burgemeesters en raad afgekondigde 'Armen Ordeninge' voort. Deze verordening, feitelijk alleen op het bedelen, was een initiatief van de diaconie. Die had ook de verantwoordelijkheid voor de uitvoering. In de volgende jaren werden de maatregelen veelvuldig herhaald, maar de overlast van bedelaars en vagebonden duurde de hele 17de eeuw voort.³³

²⁹ Regionaal Historisch Centrum/Groninger Archieven, Stadsarchief, Rood voor de Reductie, inv. nr. 7.16 (stadsrekening 1557, rubriek 'allerlei onvaste uitgaven', eerste katern, periode januari-april). In 1574 telde de stad 159 herbergen (Formsma en Van Roijen, *Diarium*, 267).

³⁰ A. Buursma, *'Dese bekommerlijke tijden'*. *Armenzorg, armen en armoede in de stad Groningen 1594-1795* (Assen 2009) 43-45.

³¹ Feith, 'Oppervoogdij', 154 nr. 4.

³² B.W. Steenbeek, *Doede van Amsweer. Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der Reformatie in de provincie Groningen* (Wageningen 1966) 86-87. Het percentage hangt af van de vraag of de drieduizend armen wel of niet verdisconteerd zitten in de dichtstbijgelegen bevolkingsraming (zie noot 17). Voor de garnizoenssoldaten geldt hetzelfde.

³³ Buursma, *'Dese bekommerlijke tijden'*, 46-48.

Formalisering van de oppervoogdij van de Groninger stadsoverheid vond in 1630 plaats. Door middel van een instructie regelde zij als oppervoogd toen het beheer van het gros van de gasthuizen. De voogden werden 'als vanouds' door de burgemeesters gekozen en twee dagen later door het stadsbestuur ingezworen. In de ambtseed van de gasthuisvoogden was vastgelegd dat zij niet op eigen houtje bezit mochten vervreemden en dat zij jaarlijks rekenschap moesten afleggen.

Conclusie

De vraag in hoeverre 'nieuwe' religieuze broederschappen of memories een sleutelrol speelden in de laatmiddeleeuwse huisarmenzorg in Oost-Nederland is aan de hand van de vier casus genuanceerd te beantwoorden. De bestudering van de Zutphense huisarmenzorg leidt tot de conclusie dat particulier initiatief aan de basis stond; het werd overgenomen door de stad. Broederschappen hadden geen deel aan de Zutphense huisarmenzorg. Ook in Arnhem nam naar alle waarschijnlijkheid een privépersoon het voortouw, maar liet deze de uitvoering over aan de stadsoverheid. In beide steden kreeg de huisarmenzorg in de eerste helft van de 14de eeuw gestalte.

Een bevestiging van de bevindingen van Kossmann-Putto vormt de situatie in Groningen en – in tweede instantie – Arnhem: in hetzelfde tijdsgewricht, tweede kwart 15de eeuw, verschenen er op de huisarmenzorg gerichte broederschappen op het toneel. Die gelijktijdigheid doet vermoeden dat er toen in deze contreien een reële toename van de 'buiteninstitutionele' armoede plaatsvond. Nog weer een andere configuratie zien we in Deventer: lange tijd had het oudste gasthuis, het H. Geestgasthuis, een centrale positie in de algehele armenzorg. Te Deventer lijkt pas rond 1425 een aparte instelling voor de huisarmen van de grond gekomen te zijn. Broederschappen werden daar alleen in crisisperioden verplicht tot deelname aan de huisarmenzorg.

De vier voorbeelden maken duidelijk dat de laatmiddeleeuwse huisarmenzorg complex in elkaar stak, dat het een bouwwerk met diverse pijlers was en dat kerkelijke en niet-kerkelijke, publieke en private invloeden zich in wisselende constellaties deden gelden. Was het verschil met het westen wel zo groot in dit perspectief?